ИЧКИ МОНОЛОГ ҚАҲРАМОННИНГ КОГНИТИВ-ПСИХОЛОГИК ҲОЛАТИНИ ВОҚЕЛАНТИРУВЧИ НУТҚИЙ МЕХАНИЗМ СИФАТИДА

Р.Б. Давлатова

Аннотация. Тезисда ички монолог персонажнинг фикр ва кечинмаларини ифодаловчи бадиий нутқ шакли ҳамда тафаккур жараёнини моделлаштирувчи психолингвистик ҳодиса сифатида ўрганилади. Зулфия Қуролбой қизи ҳикоялари, хусусан, «Касал қуш» мисолида ички савол, ўз-ўзига мурожаат, иккиланиш ва фикрни қайта баҳолашнинг қаҳрамон когнитив-психологик ҳолатини очишдаги вазифалари таҳлил қилинади. Ички нутқ билан унинг бадиий ифодаси ўртасидаги муносабатга алоҳида эътибор қаратилади.

Калит сўзлар: ички нутқ, ички монолог, тафаккур, вербализация, когнитив жараён, психолингвистика, бадиий матн.

Ички монолог бадиий асарда қаҳрамон руҳиятини очишнинг муҳим воситаларидан биридир. У орқали персонажнинг воқеликка муносабати, кечинмалари ва муайян қарорга келиш жараёни намоён бўлади. Ички монологни психолингвистик нуқтаи назардан ўрганиш эса фикрнинг қандай шаклланаётгани, ўзгараётгани ва нутқий ифодага айланаётганини кузатиш имконини беради. Бунда қаҳрамон онгидаги жараён билан уни ифодалаш учун танланган лисоний воситалар ўртасидаги боғланиш асосий таҳлил объектига айланади.

Мазкур масалани ёритишда ички нутқ ва бадиий ички монолог тушунчаларини фарқлаш зарур. Ички нутқ инсоннинг ўзига қаратилган нутқий фаолияти билан боғлиқ бўлса, бадиий ички монолог шу фаолиятнинг муаллиф томонидан матнда қайта яратилган кўринишидир. Шу сабабли уни персонаж онгида кечаётган жараённинг бевосита кўчирмаси деб қабул қилиб бўлмайди. Бадиий матнда фикр ҳаракати муайян композицион ва эстетик мақсадга мувофиқ ташкил этилади. Г. Лич ва М. Шортнинг бадиий насрда нутқ ва фикр тасвирига оид ёндашуви ҳам ушбу фарқни ҳисобга олиш учун назарий асос бўла олади [3].

Л.С. Виготскийнинг тафаккур ва нутқ муносабати ҳақидаги қарашларида ички нутқнинг ўзига хос тузилишига алоҳида эътибор қаратилади. Ички нутқ ташқи нутқнинг оддий қисқартирилган шакли эмас; унда фикрнинг ташкил этилиши ва маънонинг ифодаланиши ўзига хос хусусиятларга эга [1]. Бадиий ички монологда ҳам қаҳрамон ўзига маълум вазиятни бошидан охиригача изоҳлаб ўтирмайди. Унинг фикри кўпинча муайян хотира, ҳиссиёт ёки вазиятга муносабат билдиришдан бошланади. Натижада қисқартирилган конструкциялар, тугалланмаган жумлалар ва контекстга боғлиқ ишоралар юзага келади.

Ташқи мулоқотда сўзловчи ва тингловчи одатда алоҳида шахслар бўлса, ички нутқда мазкур позициялар бир шахс доирасида бирлашади. Шахс ўзига савол беради, аввалги фикрига эътироз билдиради, ўтган воқеани қайта баҳолайди ёки эҳтимолий вазиятни тасаввур қилади. Бадиий ички монологда бу жараёнлар қаҳрамоннинг ўзи билан ўзи баҳслашиши тарзида ифодаланиши мумкин. Шу маънода ички монологнинг айрим кўринишларида диалогик хусусият кузатилади: бир персонаж нутқида турли баҳолар ва қарама-қарши нуқтаи назарлар ўзаро муносабатга киришади.

Зулфия Қуролбой қизининг «Касал қуш» ҳикоясида қаҳрамоннинг яқинлари муносабатини англашга интилиши ана шундай ички зиддиятни намоён этади. У оила аъзоларининг келишини кутса-да, уларнинг келмаганини турли сабаблар билан тушунтиришга ҳаракат қилади. Ўз ранжишини ҳис этган қаҳрамон хотинининг зиммасидаги масъулиятни эслаб, ундан гина

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

қилмасликка ўзини ундайди [4]. Бу ўринда ички нутқ кечинмани билдириш билан чекланмайди. У вазиятни қайта баҳолаш ва ҳиссий муносабатни муайян мулоҳаза билан мувофиқлаштириш вазифасини ҳам бажаради. Қаҳрамоннинг ранжиши билан яқинларини тушунишга интилиши бир нутқий жараён ичида тўқнашади.

Ҳикояда тушда кўрилган сув образига берилган баҳонинг ўзгариши ҳам эътиборга лойиқ. Қаҳрамон дастлаб уни ҳаёт ва соғайиш умиди билан боғлайди, кейин эса шу белгидан умрининг чекланганлигига доир хавотирли маъно излайди [4]. Бир образнинг қарама-қарши талқин қилиниши персонаж руҳиятида умид ва қўрқув ёнма-ён мавжудлигини кўрсатади. Бу ҳолатни қаҳрамоннинг ҳиссий кечинмаси билан бирга, воқеага маъно бериш жараёни сифатида ҳам ўрганиш мумкин. Демак, ички монологдаги фикр ўзгариши персонажнинг когнитив ҳолатини очувчи муҳим белгига айланади.

Ички монологнинг лисоний тузилишида сўроқ, инкор, такрор ва модал бирликлар алоҳида вазифа бажаради. Савол қаҳрамоннинг жавоб излаётганини, инкор аввалги фикрни қайта кўриб чиқаётганини, модал бирликлар эса баҳонинг қатъий ёки тахминийлигини кўрсатиши мумкин. Бироқ мазкур воситаларни муайян руҳий ҳолатнинг ўзгармас белгиси сифатида талқин қилиш тўғри эмас. Масалан, такрор бир ўринда хавотирни ифодаласа, бошқа ўринда ўзини ишонтириш ёки муайян фикрни асослашга хизмат қилади. Унинг вазифаси матний вазият ва фикрнинг кейинги ривожи асосида аниқланади.

Нутқни режалаштириш ва назорат қилиш масалалари В. Левелтнинг нутқ ҳосил қилиш моделида ҳам муҳим ўрин тутади [2]. Ушбу ёндашув бадиий ички монологдаги фикрни қайта қуриш, ифода танлаш ва аввалги баҳони тузатиш ҳолатларини ўрганиш учун назарий таянч бўлиши мумкин. Бунда персонаж нутқидан реал инсон психикаси ҳақида бевосита хулоса чиқариш эмас, балки матнда тафаккур жараёни қандай лисоний воситалар билан моделлаштирилганини аниқлаш мақсад қилинади.

Ички монолог ташқи хатти-ҳаракат билан ички мотив ўртасидаги муносабатни ҳам очиб беради. Қаҳрамон суҳбатдошига айтмаган фикрини ички нутқида ифодалаши, ташқи розилик ортида эътироз ёки иккиланишни сақлаши мумкин. Айни пайтда ички нутқни ҳамиша шахснинг мутлақо холис муносабати деб баҳолаш ўринли эмас. Персонаж ўзини оқлаши, айрим ҳолатларни тан олмаслиги ёки воқеани ўзи учун мақбул тарзда изоҳлаши мумкин. Шунинг учун ички монологни қаҳрамоннинг ташқи нутқи, хатти-ҳаракатлари ва муаллиф баёни билан қиёслаб таҳлил қилиш зарур.

Шундай қилиб, ички монолог қаҳрамон кечинмаларининг баёни бўлиш билан бирга, воқеликни англаш ва баҳолаш жараёнининг бадиий ифодасидир. Унда хотира, ҳиссиёт, мулоҳаза ва нутқий танлов ўзаро боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Зулфия Қуролбой қизи ҳикояларида ички фикрнинг ўзгариши ва қарама-қарши баҳоларнинг тўқнашишини ўрганиш персонаж руҳиятини матний далиллар асосида ёритиш имконини беради. Бинобарин, ички монологнинг психолингвистик таҳлилида лисоний шаклни фикр ҳаракати ва бадиий вазият билан биргаликда ўрганиш муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Vygotsky L.S. Thought and Language / Edited by A. Kozulin. — Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
2. Levelt W.J.M. Speaking: From Intention to Articulation. — Cambridge, MA: MIT Press, 1989.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. — 2nd ed. — Harlow: Pearson Longman, 2007.
4. Қуролбой қизи З. Касал қуш: ҳикоя [Электрон ресурс] // Ziyouz.uz. — 18.04.2015. — URL: https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/zulfiya-qurolboy-qizi/zulfiya-urolboj-izi-kasal-ush-ikoya/

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.